

П'ять «темних віків» з історії Краю

Це видання є продовженням нарисів з давньої історії нашого Краю. Початок розповіді у книзі першій, «Україна: Від Трипілья до Антів». Вона була присвячена історичним епохам, які змінювали одна одну впродовж шістдесяти шести століть, від VI тис. до н.е. до початку I тис. н.е. У другій книзі мова піде «лише» про п'ять сотень років історії, що охоплюють період від першої згадки племінного союзу антів (375 р.) до появи відомостей про Русь (біля середини X століття). Звідси і назва — «Від Антів до Русі». Слід зазначити, що порівняно з більш давніми епохами ці століття набагато краще забезпечені письмовими свідченнями — від офіційних документів, хронік, літописів до записок купців і «Житій» християнських святих, а також записаних у пізніші часи легенд та билин. Однак навіть із відносно чисельних свідочств і повідомлень скласти цілісну картину виявилось не так просто. Трапляється так, що версії подій, викладені у різних джерелах суперечливі. Тим більш суперечливі тлумачення цих повідомлень дослідниками. Про деякі події вдалося дізнатися виключно завдяки археологічним розкопкам.

Восени 1973 року, після закінчення школи, мені вдалося влаштуватися на роботу до археологічної експедиції¹. Тоді, поблизу села Ніцаха, що на Сумщині, вперше довелося побачити сліди життя з доби «темних віків», почути назви археологічних культур і розповіді про історію цих земель у VIII–XIII століттях. Залишки споруд і розвали печей, знайдений у цих ліпний посуд з відбитками пшуги або кераміка, зроблена на гончарному кружі — все це було створено за часів «літописних» сіверян, які, за повідомленням літописів, платили дань хазарам. Порослі травою, колись потужні земляні вали городищ, розріз рову, у якому можна було побачити кожен пронарок, викладена із каміння основа насипу укріплень, — і над усім тим холодний осінній вітер, що піднімає хмари пилу після кожної кинуті на відвал лопати землі.

Ще одне з числа вражень часу розкопок — відчуття перебування на межі між «цивілізованим сві-

том» і «дикістю» безкрайніх степів. З високого берега річки, на якому височіли стіни фортеці, колись вдивлялися в глиб степу вартові у очікуванні набігу «нерозумних хазар». Виявилось, що це враження не зовсім відповідало дійсності. Точніше — відповідало точці зору нащадків полян, древлян, сіверян та решти мешканців слов'янської півночі. Однак вони — ще далеко не усі мешканці Краю. Його історія тієї доби (так само як попередньої і наступних) більш складна, аніж двома фарбами вималюване у шкільних підручниках з історії прогистояння «добрих», «своїх» слов'ян і «поганих», «чужих» (від «нідступних» ромеїв — візантійців до «попеноловачів» — хазар).

П'ятнадцять століть тому політична (і етнографічна) мапа нашого Краю досить помітно відрізнялася від сучасної. Держави Германаріха і Аттіли, країна Дорі, Херсон і візантійська фема у Таврищі, аварський, західно-тюркський і хазарський каганати, Велика Булгарія, союзи антів і склавів, князівство дулібів, племенні утворення древлян та полян (та багатьох інших) — ось неповний перелік «політичних реальностей» п'ятисотрічного періоду історії. Аваря, алани, булгари, готи, греки, гуни, слов'яни, угри, представники балтських та тюркських племен — вважали у ті часи Край своєю Батьківщиною. Тут народилися великі та могутні правителі, знайшли притулок (або загибель) можновладці, чиї імена потрапили не лише на сторінки давніх літописів, написаних різними мовами, але й у епос багатьох народів Європи та Азії.

Як і раніше, у ті далекі часи саме тут перестиналися «зони життєвих інтересів» великих імперій, назви яких збереглися лише в історичних працях, у давніх билинах та легендах. А тоді це була реальність, і долі не те що багатьох тисяч людей, а цілих народів в межах Краю час від часу вирішували десь там у Константинополі, Атілі, Багдаді та інших столицях, назви яких нині відомі фахівцям з історії раннього Середньовіччя. Від деяких взагалі збереглися лише назви, адже місце розташування міста Атіль (Ітиль), столиці могутньої

¹ Археологічні дослідження городищ та поселень поблизу с. Ніцаха Троїцянецького району Сумської області провів доктор історичних наук Олег Васильович Сухобоков. Йому я зобов'язаний першим знайомством із археологією доби ранніх слов'ян та Русі. Згодом результати цих досліджень було видано у монографії: О. В. Сухобоков. Дніпровське Лісостепове Лівобережжя у VIII–IX ст. — К., 1992.

▲ Розкопки селитища на Старокиївській горі, 1907 р. Малюнок В. В. Хвойки.
Науковий архів Інституту археології НАН України

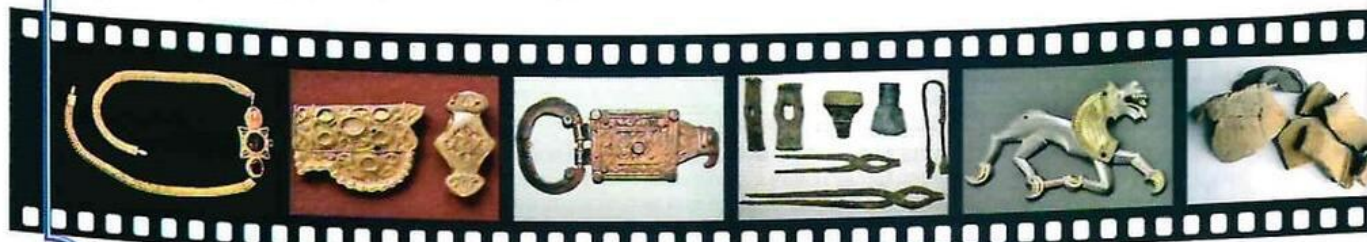
колись Хазарії, археологи шукають і досі. Одного разу обставини склалися так, що один з правителів кочовиків (булгар), хан Кубрат, 632 року отримав титул патрікія від візантійського імператора, якому допомагав у боротьбі із аварами. Вороже налаштований до булгар повелитель хазар, натомість, отримав підтвердження свого титулу «каган» від китайського імператора. Згідно правил того часу це означало, що влада імператора поширюється (у даному випадку, ясна річ, суто формально) на територію отримувача відповідного титулу або звання. Отож на території Краю після описаних вище подій 632 р. проходив (за тогочасними уявленнями) кордон між володіннями двох імперій: ромеїв та Піднебесної.

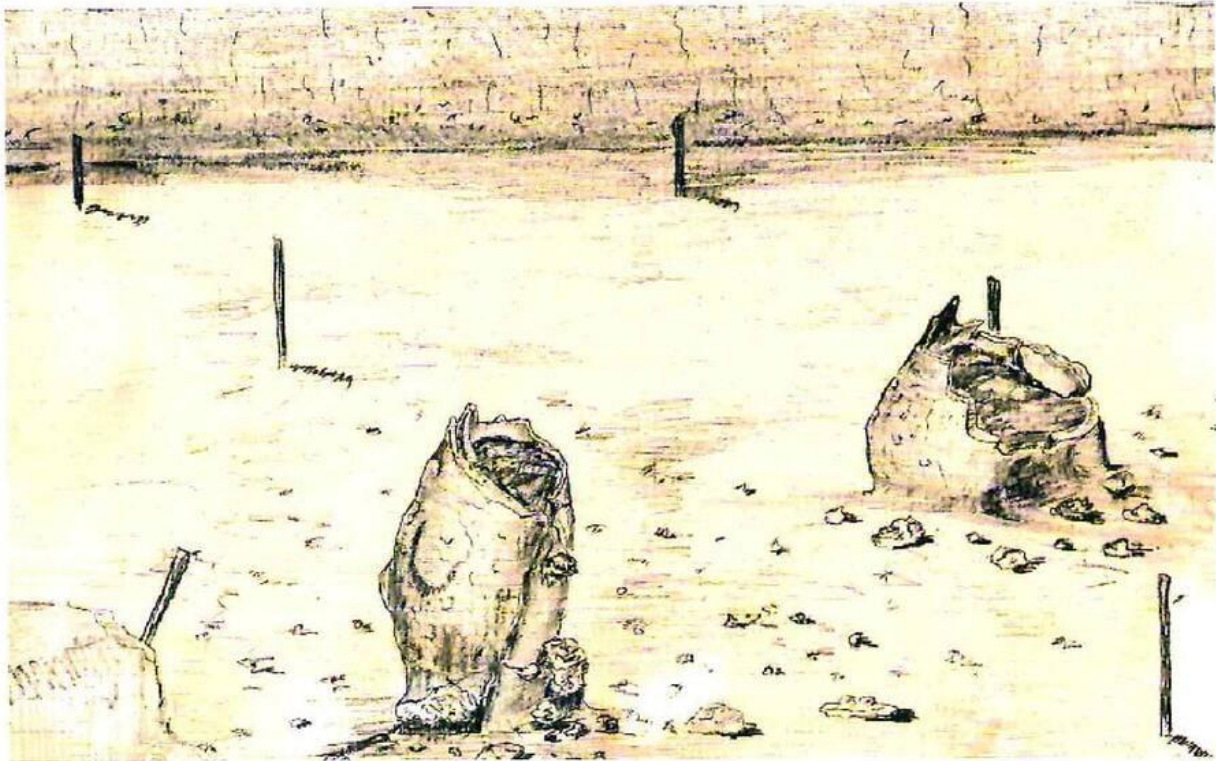
Знайти місце розкопаних археологами старожитностей у цій химерній історико-політичній картині буває не так то просто. Чимало сил було витрачено, наприклад, щоб визначити археологічні культури, які б відповідали так званому «переддержавному» періоду історії слов'ян, а потім з'ясувати походження цих куль-

тур. Часом старожитності, оголошені «антськими», або такими, що належали «русам», з часом потрапляли до числа тих, що належали кочовим народам. Поховання з кремаціями, знайдені в горах Криму, які спочатку проголосили слов'янськими, виявилися такими, що належали готам, які переселилися сюди ще під час «скіфських воєн». Знахідка біля дніпровських порогів, яку вважали похованням київського князя Святослава, виявилася поминальним храмом, зведеним на честь невідомого нам правителя чи то булгар, чи то хазар ще за дві з лишком сотні років до народження войовничого володаря Русі.

Часом над вченими і висновками, які робили вони стосовно тих або інших знахідок, тяжіли ті або інші політичні установки «згорі». Подібних прикладів у вітчизняній археології «темних віків» можна знайти чимало. У науці таке відбувалося і у XIX, і у XX століттях, трапляється і нині. Традиція давня, адже книжники як півтори, так і тисячу років тому по різному уявляли (і описували) не таке вже й далеке

*Золоті прикраси та фрагменти посуду,
іржаві знаряддя праці та зброя — свідки минулих часів* ▼

▲ Розкопки ранньослов'янського металургійного центру на Залізаному острові біля Гайворона. Малюнок зі звіту В. І. Бідзілі. Науковий архів Інституту археології НАН України

минуле, та ще й працювали «на замовлення», а також згідно власним переконанням та світосприйняттям.

У перших розділах цієї книги розповідь почато з перших відомостей та археологічних свідчень, пов'язаних з появою на історичній арені Європи слов'ян під ім'ям ведедів, а потім антів. Для цього довелося повернутися до подій, вже частково описаних в останніх розділах першої книги, детальніше розповісти про готську державу на території Краю і конфлікт її правителя з антами. Сюжет класичний — доки дві сторони з'ясовують стосунки між собою, з'являється «третя сила» і змітає усіх.

Цього разу такою силою став племінний союз гунів, що досяг піку своєї могутності в V столітті, при Аттілі. Коли ж минулі кордони були назавжди перекроєно у межах більшої частини європейського континенту, своє місце довелося шукати і антам, і гордим

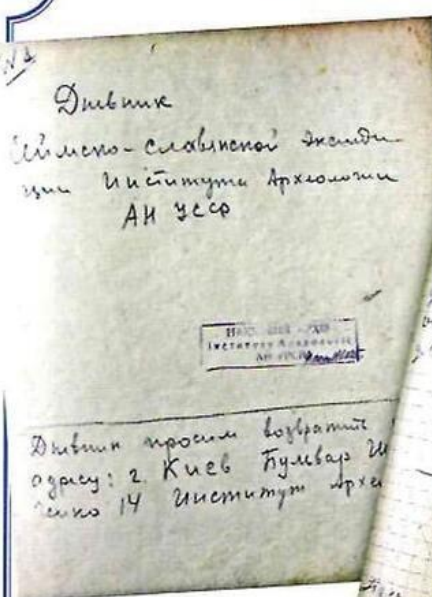
спадкоємцям готських королів, не кажучи про інших мешканців Краю. При цьому частина з них опинилися досить далеко на заході Європи, а деякі і взагалі дісталися до Північної Африки. Тому у розділі, присвяченому гунам та їх державі, довелося розповідати про місця і події, вельми віддалені від нинішніх кордонів Краю.

Окремий розділ присвячено пошукам прабатьківщини слов'ян, які вели представники різних наукових дисциплін — історії, археології, лінгвістики, класичної антропології і навіть молекулярної біології. Отримані результати на початку XXI століття дали змогу визначити місце розташування загадкової «прабатьківщини», з якої колись поширилися слов'янські племена у Європі (і не лише, виявляється, у Європі). Значна частина цієї прабатьківщини знаходиться на території України.

▼ Мініатюри з давніх літописів та хронік

◀ Польовий щоденник експедиції, яка досліджувала ранні слов'янські поселення на р. Сейм. Науковий архів Інституту археології НАН України

Одним із найбільш згадуваних в історичних джерелах VI — початку VII століть є племінний союз антів.

Сліди антів було виявлено не лише на сторінках давніх хронік, але і у землях, там, де вони розселилися за століття з лишком. Скарби і поселення, давні городища — все це було знайдено, а головне, ідентифіковано дослідниками, так що тепер антську добу можна уявити у багатьох подробицях.

Особливе місце в історії Краю займає Київ. Легенда про його заснування, записана сотні років тому і нині не дає спокою тим, хто намагається визначити, коли і як виникло це місто. Матеріалу стільки, що його ледве вдалося умістити в двох розділах. Але ж Київ був не єдиним містом, який збудували давні слов'яни на землях Краю, але назви більшості з них не збереглися. Драматичній історії подібного міста, яку вдалося відновити виключно завдяки археологічним дослідженням, присвячений наступний розділ, в якому йдеться про Пастирське городище. Два розділи присвячено історії склавів, їх розселенню на землях Європи, а також складним взаєминам з кочовиками-аварами — «обрами» давньоруських літописів.

Однак історія Краю тих часів зовсім не обмежується історією венедів, антів або склавів, історією Києва або Пастирського городища. На півдні, у Тавриці, не надто переймалися справами далеких північних територій, про які хіба що купці розповідали неймовірні байки. Тут вирували свої політичні пристрасті. Колись незалежні поліси і царства остаточно перейшли під тверду руку імператорів, що правили на берегах Босфору. Лише Константинополь, його потужний флот і непереможна армія, могли захистити і врятувати Херсон (колись вільне місто Херсонес), інші великі і малі міста від варварів, які приходили з півночі чи сходу. До цього відносно невеликого острівця стабільності тягнулися, не забуваючи про власну вигоду, нащадки готів і алан, що мешкали в горах і степах півострова. Цьому життю на межі двох світів, новій добі і християнській вірі, що проникла сюди, присвячено наступні чотири розділи.

У навколишніх степах часи Скіфії або Сарматії могли здатися періодом застою або ж дивовижної стабільності. Спочатку кочові орди (до речі, саме слово «орда», що означало армію кочівників, з'явилося в лексиконі народів Краю саме у ті часи) і каганати змінювалися по декілька разів за століття. Сліди бурхливих політичних подій — багатющі «скарби» дорожнього посуду, ювелірних прикрас і зброї, більшість з яких виявилася похованнями або поминальними храмами.

Суперечки вчених стосовно приналежності цих скарбів тим або іншим племенам, а часом — навіть певним історичним особам, тривають і досі. Так сталося з Перещепинським «скарбом», знайденим на території Полтавщини. Його оголосили похованням хана Кубрата, засновника держави давніх булгар, «Великої Булгарії». Разом із тим існує й інша думка відносно прина-

Археологічні дослідження на території України, 50–60-ті роки XX ст.

Фото з Наукового архіву Інституту археології НАН України ▼

▲ Рання слов'янська кераміка. Експозиція Музею археології Інституту археології НАН України

лежності перещепинського скарбу, а саме — раннім хазарам. Цій темі присвячено окремий розділ.

Історія складалася так, що одна частина земель Краю входила до складу хазарського каганату, а інша платила йому дань. Саме на сході Краю археологами були виявлені не лише численні поховання тієї пори, але також і одне з найбільших міст Хазарії, відоме нині, як Салтовецьке городище поблизу Харкова. Описам старожитностей та окремих подій, пов'язаних з каганатом, присвячено ще чотири розділи.

Завершальні розділи розповідають про життя слов'янських племен Краю у часи, що передували появі тут русів і Русі. Поляни і древляни, волиняни і білі хорвати, уличі, сіверяни і тиверці — всі успішно створювали великі і малі союзи, кожен з яких в майбутньому цілком міг стати самостійним князівством або ж королівством, до речі не найменшим за європейськими мірками. І коли на політичній карті Європи не з'явилися держави з назвами «Полянська», «Сіверська», «Древлянська» або іншими, то цим ми зобов'язані новій добі, Русі і русам. Але це вже інша історія, теми для подальших розділів і розповідей.

Матеріал для книги збирався по-різному. Тут і враження автора від археологічних розкопок, спілкування з дослідниками і знайомства з написаними ни-

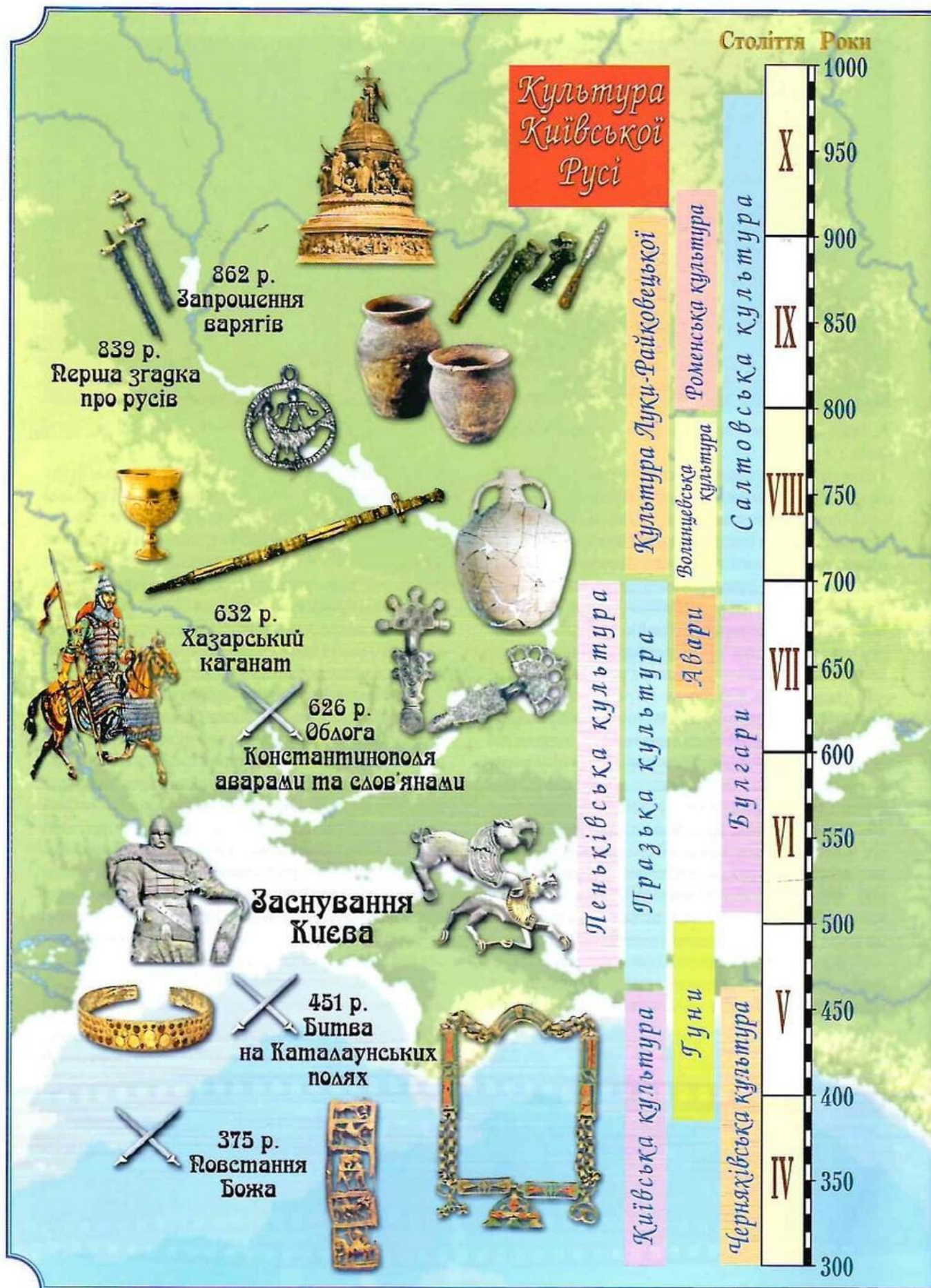
ми книжками, подорожей по археологічних пам'ятках і музеях, як в Україні, так і поза її межами. Я вдячний колегам, які допомогли уточнити і отримати унікальні відомості, поділилися ілюстраціями для видання. Чимало сюжетів виникло на підставі вивчення старожитностей, видобутих із землі України і виставлених в музеях і приватних колекціях. Були використані дані наукових звітів про археологічні розкопки. Всі відомості, викладені на сторінках цієї книги, здобуті працею декількох поколінь дослідників.

Ця книга не є систематичним викладом давньої історії нашого краю. Вже із назв розділів видно, що це лише окремі сторінки, епізоди, які видалися достатньо яскравими і цікавими, про які є можливість розповісти детальніше. Роздуми про історію реальну і вигадану змусили замислитися над тим, що чимало з того, що відбувалося у далекому минулому, має дивну властивість повторюватися і у нашому сьогоденні, на землі, яку сьогодні називають Україною. Можливо, розповідь про давню історію змусить замислитися над минулим і сьогоденням, а заразом і майбутнім нашої країни.

Михайло Відейко

Давні пам'ятки і сучасні пам'ятники — свідки історії Краю

Про давніх слов'ян

Чимало подробиць із давньої історії слов'ян збереглося завдяки сусідам, які описали не лише їх розташування, але і деякі обставини (причому не завжди мирні) стосовно більш близького із ними знайомства. Зі свого боку археологи вже понад сто років шукають — і знаходять — сліди тієї далекої епохи, часу формування стародавнього слов'янського світу. Виявилось, справа відтворення правдоподібної картини тих часів на підставі уривчастих та заплутаних писемних свідчень та знахідок, зроблених під час розкопок не така проста.

Від венедів до антів

У ті далекі часи, коли Римська імперія ще знаходилася в зеніті могутності, у поле зору римлян потрапляли представники різноманітних племен, що жили біля її кордонів та час від часу ці кордони перетинали, причому

далеко не завжди мирним чином. Як і раніше, у вчених працях тих часів знаходимо старовинну назву «Скіфія». Однак ту Скіфію за повідомленнями давніх авторів, подекуди населяли зовсім не скіфи — а, наприклад, гетіди. А десь далеко на півночі, за Дунаєм (по якому у той час проходив кордон), та ще і за горами «від місяця народжен-

▲ Венеди у Європі

▲ Варвари, які приносять подарунки імператору-переможцю. Фрагмент шкатулки, IV ст.

ня річки Вістули, на безмежних обшарах розташовалося багатолюдне плем'я венетів». Згідно іншим повідомленням, на півночі кордон розселення таємничих венедів досягав узбережжя Балтійського моря.

У латинських текстах можна знайти різні написання цього найменування: *VENEDI*, *VENETHAE*, *VENETHI*. Правда, не завжди зрозуміло, про одне і те ж плем'я йде мова, або ми маємо справу з помилками, звичайними при багатократному переписуванні текстів впродовж багатьох наступних століть. Цікаво, що деякі римляни сумнівалися, відносити венедів до германців або сарматів. Слід віддати належне «науковим» критеріям, що ними при вирішенні даного питання керувалися знавці давньої європейської етнографії: відомо, ці племена б'ються пішими, носять щити і живуть в стаціонарному житті, отож вважати сарматами їх не можна. Чому? А тому, що усім відомо: сармати б'ються верхи, живуть у кибитках і кочують з місця на місце. Відзначимо, що такі подробиці, як, скажімо, мова або звичаї сусідів-варварів римляни при цьому до уваги не брали взагалі.

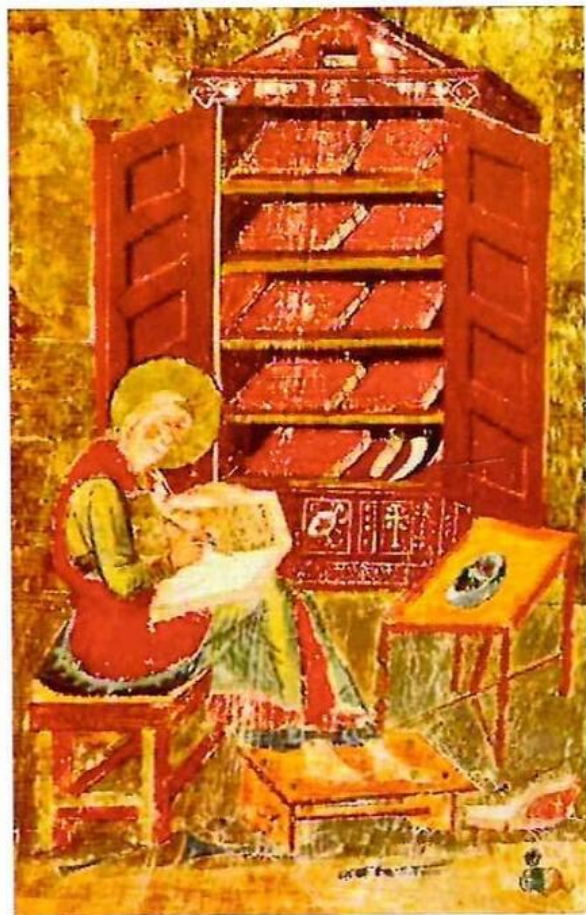
Зауважимо, однак, існують найрізноманітніші думки стосовно того, хто ж такі оті венеди. Про кого взагалі мова — про народ або племінний союз? Венеди — то є самоназва, чи так цей народ (племена) називали сусіди? На землях від Балтики до Вістули, а також далі на схід археологам відомі декілька археологічних культур, які в чомусь схожі, а багато в чомусь помітно різняться. Згадані в творах давніх авторів у зв'язку з цими землями й інші народи, ті ж германці, балти. Отож усі вони за певних обставин цілком могли опинитися під загальною «вивіскою» племінного союзу венедів. Окрім того із пізніших повідомлень стає зрозумілим, що з часом зміст поняття «венеди» змінювався — залежно від ситуації і обставин. Так само змінювалися впродовж століть мова і культура людей, яких називали венетами.

Яким чином вдалося з'ясувати, що оті венети-венеди мають щось спільне із слов'янами? Виявляється, у пізніших творах давніх авторів можна знайти коментарі стосовно того, що ці племена залежно від місцевості, тобто території проживання, іменуються склавінами і антами.

Відносно «склавенів» або «склавинів» у істориків особливих сумнівів на разі немає — це і є слов'яни. З антами не все так просто, але і їх вже досить давно так само зараховують до слов'янського родоходу. Таким чином виглядає на те, що вже півтори тисячі років тому європейцям були відомі досить численні слов'янські племена, які виступали під різними назвами.

Згадану раніше річку Вістулу відшукати на сучасній мапі Європи не надто складно. Це досить велика ріка, тече вона від Карпатських гір у Балтійське море, так само, як і дві тисячі років тому. За минулі століття з її назви випали всього три літери і нині вона звучить, як «Вісла». Назва іншої великої річки зазнала з тих пір більше змін. З Данапра вийшов Дніпро. До річі, саме давні слов'янські назви річок — гідроніми — є (разом з археологією) одним з небагатьох орієнтирів у справі пошуку загадкової прабатьківщини багатьох народів, які нині населяють значну частину сучасної Європи.

Фахівці, зібравши і проаналізувавши повідомлення римських авторів, починаючи від Тацита і Птолемея, визначили, що вперше венеди потрапили у поле зору освічених сусідів десь у другій половині

▲ Касіодор, автор праць, у яких є згадки про венедів, антів і склавинів. Мініатюра з візантійського рукопису